

EXKURZ JEDAJI HA-PNINI: MIXIS JAKO NEZBYTNÁ PODMÍNKA PRO PŘIJETÍ FORMY A TEORIE EMERGENCE

HANA BUDÍKOVÁ, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra filozofie, Olomouc, Česká republika

BUDÍKOVÁ, H.: Yeda'ya ha-Penini's Excursus: Mixis as a Necessary Condition for Receiving a Form and the Theory of Emergence
FILOZOFIA, 78, 2023, No 7, pp. 587 – 599

This study presents an early phase of Jewish Averroism by means of an example of one of its representatives from the 14th century, Yeda'ya Bedersi ha-Penini. On the basis of his commentary on Aristotle's *Physics*, which is available only as an unedited Hebrew manuscript, Yeda'ya is shown to be a proponent of weak emergentism in the modern sense of the word. This is demonstrated by a detailed analysis of Yeda'ya's views about substantial changes in nature. Furthermore, the article points out some Neoplatonic metaphysical hints in his conception of Aristotelian natural philosophy. Moreover, Yeda'ya considers the mixture of elementary qualities, *mezeg*, to be a substrate bearing both accidental and substantial change. This substrate can be defined as a necessary corporeal condition for receiving an incorporeal form that would otherwise not have lasted a single moment.

Keywords: Jewish Averroism – Yeda'ya ha-Penini – Change – Movement – Substrate – Mixing – Emergentism

Středověcí židovští filosofové produkovali velké množství komentářů k aristoteliskému korpusu, avšak v jejich době nebyly dostupné žádné hebrejské překlady těchto spisů. Přístup k této filosofii jim byl umožněn prostřednictvím četby Averroesových komentářů, o něž byl velký zájem také proto, že je středověké autority, například Maimonides, doporučovaly jako nutný základ pro osvojení si veškerého vědeckého poznání. Proto začaly ve 13. století vznikat jejich hebrejské překlady, aby jejich studium bylo umožněno široké vrstvě židovské populace. Pro tento fenomén, který je specifickou odnoží středověkého aristotelismu, se ujal název židovský averroismus. Na pozadí tohoto směru představím vybrané motivy v jediném dochovaném komentáři jednoho z prvních představitelů židovského averroismu, Jedaji ha-Pniniho. Přestože se jeho komentář vztahuje k Aristotelově *Fyzice*, nalezneme v jeho páté kapitole, na kterou se v tomto článku zaměřuji, přesahy rovněž do spisu *O vzniku a zániku*,

obzvláště pak v jedné části, kterou nazývám Jedajovým exkurzem, neboť zde zcela opouští Averroesův výklad, který doposud následoval a komentoval, a vydává se v rámci vymezeného prostoru svým vlastním směrem. V tomto exkurzu odkazuje na proces mísení prvotních elementů, respektive prvotních vlastností, pomocí něhož lze vysvětlit jak akcidentální změnu, tak vznik a zánik.

V hebrejské terminologii se pro mísení užívá termín *mezeg*, který je přejat z arabského *maziž*. Přestože Aristoteles nezahrnuje mísení do výčtu různých druhů změn ve *Fyzice*, dostává se mu prostoru ve spise *O vzniku a zániku* a lze jej charakterizovat jako změnu na elementární úrovni. Srovnáním různých náhledů na to, v čem probíhá změna, ukážu, že Aristotelův postoj je v tomto ohledu nejednoznačný, naproti tomu Averroes se jasně přiklání k tomu, že nositelem změny je substrát. Na základě interpretace Jedajova komentáře představím jeho specifické pojetí substrátu. Pro substrát se v hebrejštině obecně používá výraz *nose* vyjadřující zároveň i schopnost něco nést. V jeho komentáři je však možno odhalit, že se Jedaja uchyluje k používání výrazu *mezeg*, směs, jakožto synonyma pro substrát, avšak mnohem specifičtějšího zabarvení.

Jedajovu filosofickému dílu je vyhraněn v publikacích zaměřujících se na středověkou židovskou filosofii pouze omezený prostor. Zevrubněji se jeho filosofickými spisy zabývali dva badatelé, a to již zesnulý Shlomo Pines,¹ a také současně působící emeritní profesorka z Hebrejské univerzity v Jeruzalémě, Ruth Glasner.² Na poli bádání tak zůstávají z hlediska jeho filosofické tvorby stále ještě prázdná, systematicky neprozkoumaná místa.

I. Jedaja Bedersi ha-Pnini jako averroista raného období

Jedajův život není možné zrekonstruovat podrobněji než v pouhých obrysech. Nedochoval se přesný záznam o jeho narození či úmrtí, a proto se badatelé shodli na základě porovnání s jinými historicky známými okolnostmi³ na předpokladu, že žil v rozmezí let 1270 – 1340. Glasner (1995, 51 – 90) však argumentuje, že se musel narodit spíše

¹ Ve svém výzkumu se zaměřil na Jedajův spis *Ma'amar ba-curot ha-išijot* (Spis o individuálních formách), a dále také v širším kontextu zkoumal vliv křesťanských scholastických autorů na středověké židovské filosofy. Jeho nejvýraznějším zájmem bylo dokázat, že scholastika ovlivnila rovněž Jedajovo dílo o individuálních formách.

² Glasner jako vůbec první vydala kritickou edici dvou Jedajových spisů, které předložila ve své hebrejské monografii z roku 1998 nazvané *Viku'ach mada'i filosofi be-me'a ha-arba'esre. Ha-ma'amar be-hafchej ha-mahalach ve-ketav ha-hit'acmut le-Jedaja ha-Pnini* (Vědecko-filosofický spor 14. století. Jedajovo Pojednání o protivázh pohybu a Spis o vyvrácení).

³ Jak lze vyčíst u Sterna (2003, 281 – 297), v tomto ohledu poskytují pomoc jednak životní data jeho otce, proslulého básníka Abrahama Bedersi, nebo také Jedajovo zapojení ve sporu ohledně studia filosofie uvnitř židovského společenství, na jejíž obranu přispěl veřejným dopisem, který v roce 1305 adresoval R. Šlomo ben Adretovi.

až kolem roku 1280, možná dokonce blíže roku 1285. Ve svém článku ukazuje, že ze dvou dochovaných dopisů, které Jedaja adresoval právě Levimu ben Geršomovi,⁴ vyplývá, že k němu choval velkou úctu a považoval ho za velkou vědeckou autoritu. Kdyby byl o dvě desetiletí starší, není zcela pravděpodobné, že by k němu vzhlížel s takovým respektem a uznáním. Dalším opěrným bodem ve prospěch této domněnky je podle ní zmínka v dalším hebrejském komentáři k Averroesově epitomé *Fyziky* z první poloviny 14. století, jehož autorem je jistý Ha-Levi, který sám sebe identifikuje jako studenta Leviho ben Geršoma. Ha-Levi přitom odkazuje na Jedajův komentář a nazývá ho svým „ctihodným přítelem“. Z toho lze zároveň usoudit, že Jedaja byl v užším kontaktu s okruhem studentů Leviho ben Geršoma, přestože sám mezi jeho studenty pravděpodobně nepatřil.

Vedle jeho kratších filosofických spisů, které byly do jisté míry prozkoumány Pinesem a Glasner, jsou v kontextu židovského averroismu nejvýznamnější Jedajovy komentáře k Averroesovým parafrázím Aristotelových spisů. Do dnešních dnů se dochoval jediný jeho komentář, a to k *Fyzice*. Glasner (1998, 23) si všímá, že v něm odkazuje na další dva vlastní komentáře, konkrétně ke spisům *O nebi* a *O vzniku a zániku*, které se však do dnešní doby nedochovaly. Samotný komentář k *Fyzice*⁵ je dnešnímu čtenáři dostupný v jediném manuskriptu z čtrnáctého století,⁶ který je uložen v knihovně Palatina v italské Parmě. Jeho digitalizovaná kopie je přístupná online prostřednictvím Institutu mikrofilmových hebrejských rukopisů, který tvoří součást Národní knihovny Izraele v Jeruzalémě.⁷ Doposud nebyl vydán tiskem v kritické edici, proto je badatel závislý na této rukopisné, v některých částech těžko čitelné verzi pocházející z konce 14. století. Naproti tomu, Averroesův *Krátký komentář k Aristotelově Fyzice*, o němž se Jedajův komentář opírá, vyšel tiskem v hebrejském překladu jako *Kicurej Ibn Rušd* již v roce 1559 v italském Riva di Trento pod dohledem Antonia Bruina.

Rukopis Jedajova komentáře je rozdělen do osmi kapitol v návaznosti na osm knih Aristotelovy *Fyziky*. Jednotlivé kapitoly zahrnují doslovně citované pasáže z hebrejského překladu Averroesova epitomé, k nimž jsou připojena Jedajova podrobnější vysvětlení, neboť se domníval, že by Averroesovy úsporné parafráze čtenáři pravděpodobně připadaly nesrozumitelné či nejednoznačné. Glasner tento způsob

⁴ Tyto spisy jsou předmětem výzkumu Glasner ve výše zmíněné monografii (1998).

⁵ V originále je komentář nazván *Peruš al Kicur Ibn Rušd al Sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo*. Název díla *Fyzika* tedy zní v hebrejštině *Sefer ha-šma ha-tiv'i* (Kniha přírodního naslouchání), což odkazuje na metodu výuky v Lyceu, kde studenti zapisovali, co slyšeli z úst lektora. Pro hebrejský překlad je tento název přejet z arabské předlohy.

⁶ MS Parma, Biblioteca Palatina, De Rossi 1399 (Cod. Parm. 2612). Polovina první kapitoly a většina závěrečné osmé kapitoly přitom zcela chybí.

⁷ Číslo mikrofilmu je 13313.

zpracování textu nazývá metodou „lectio“, to znamená, že předeslaný problém doprovází podrobný výklad, který jej vysvětluje. Nadto se autor textu snaží rozlišovat mezi Averroesovou parafrází Aristotela a svým vlastním výkladem. Pasáže začínající spojením „My jsme řekli“⁸ označují slova Komentátora, naopak části uvedené spojením „Řekl Jedaja“ jsou jeho vlastními odbočkami ve výkladu. Zmíněné „jednoduché stylistické vzorce“, tedy plná nebo zkrácená citace či rozlišení autora daného textu, byly, jak tvrdí Glasner (2012, 185 – 188), typické u těch židovských autorů, kteří nacházeli přímou inspiraci v Averroesově literárním stylu. Jedajův spis se svým charakterem jasně řadí mezi židovské averroistické spisy raného období, tedy první poloviny 14. století, jejichž kolébkou byla Provence. Totožným způsobem jsou psány také Gersonidovy komentáře. Jejich styl se podle Glasner výrazně liší od komentářů vzniklých v druhé polovině 15. století v Itálii, Španělsku či Byzanci, v nichž naopak dominoval styl kladení otázek, na něž jsou přímo navázány odpovědi. Z toho důvodu je možné konkrétní komentáře na základě jejich formální úpravy zařadit buď do raného, nebo pozdního období.

II. Pátá kapitola Fyziky: pohyb a změna

Pátá kniha Aristotelovy *Fyziky* neobsahuje natolik zásadní témata, aby přitahovala velké množství pozornosti ve filosofické diskuzi posledních desetiletí. Většina odborných publikací zabývajících se interpretací dílčích témat tohoto díla nenachází v jeho páté části příliš mnoho podnětů k důkladnějšímu rozvíjení, více prostoru je naproti tomu věnováno zbylým knihám.⁹ Přesto jsem si ji vybrala k analýze, neboť v Jedajově pojetí nabízí mnohem více plodného materiálu, než jaký lze získat na základě pouhé četby Aristotela nebo Averroesa. Téměř vyčerpávající výčet konkrétních témat probíraných v páté knize Aristotelovy *Fyziky* podává Averroes ve svém *Krátkém komentáři* k tomuto spisu. Shrnuje, že pátá kapitola

zahrnuje rozpravu o tom, ve kterém rodu z rodů kategorií se nachází pohyb a ve kterém z nich se nenachází; rozpravu o akcidentech, které jsou vlastní subjektům pohybujícím se jednotným pohybem, [výrazy] zároveň, následující, dotýkati se, [či] spojitě; v kolika ohledech je možno mluvit o jednom pohybu; jakým způsobem je pohyb protivný jinému pohybu a který stav klidu je protivný tomu kterému pohybu; který stav klidu je protivný kterému stavu klidu (Bruino 1559, 20v).¹⁰

⁸ Patří sem také všechna ostatní vyjádření formulovaná v první osobě množného čísla.

⁹ Například Lang (1998); Bostock (2006); Judson (1995).

¹⁰ Citace z tohoto díla jsem přeložila z hebrejštiny.

Důležitým konceptem této kapitoly je vedle pohybu rovněž změna, a ačkoli se použití těchto pojmů v předcházejících kapitolách zdá do určité míry matoucí, jinými slovy jako by mezi nimi Aristoteles nijak zvlášť nerozlišoval, v páté knize je jeho používání obou pojmů již důslednější. Pro ilustraci, ve třetí knize *Fyziky* například tvrdí:

Není však pohybu mimo věci, neboť to, co se mění, mění se pokaždé buď u podstaty nebo kvantity nebo kvality anebo místa; nad tím však, jak jsme řekli, nelze uznat nic společného, totiž co by nebylo ani určitým tímto, ani kvantitou, ani kvalitou, ani žádnou z ostatních kategorií. A tak také nebude pohyb ani změna ničeho mimo to, co jsme uvedli (*Phys.* III, 1, 200b32 – 201a2).¹¹

V řeckém textu jsou použita slova *metabolé*, tedy „přechod jednoho v jiné“, jakožto změna, a *kinésis* jakožto pohyb. V současných anglických překladech aristotelových spisů je možno vidět snahu tuto konkrétní nejednoznačnost pojmů, zvláště pojmu *kinésis*, sofistikovaným způsobem vyřešit.¹² Urmson (2013, 5) v úvodu k Simpliciovu komentáři k Aristotelově *Fyzice* poukazuje na skutečnost, že se Aristotelovo používání slova *kinésis* často vztahuje k běžně pojímanému pohybu, na druhou stranu je jím rovněž poměrně často označována změna nebo obecně proces, a v těch případech je potom nerozlišitelný od slova *metabolé*. Z toho pak pramení určité zmatky v uchopení obou pojmů, které nicméně v páté knize *Fyziky* ustupují do pozadí. *Metabolé* se chápe jako obecný termín, který zastřešuje jak změny substanciální jako vznik a zánik, tak také změny na úrovni akcidentů, mezi něž patří kvalitativní, kvantitativní a místní změna. *Kinésis* se naopak vztahuje jen k změnám akcidentálním a druhově tak spadá pod *metabolé*.¹³ V hebrejském překladu Averroesova komentáře, o který se zasloužil Moše Ibn Tibbon v polovině 13. století, je pro slovo *metabolé* použit překlad *šinu 'i* a pro *kinésis* zase *tnu 'a*. Nicméně, slovo *tnu 'a* v sobě, podobně jako český ekvivalent *pohyb*, postrádá významovou rozmanitost řeckého *kinésis*, proto je potřeba mít stále na paměti, že se může v předloženém překladu Averroesova či Jedajova textu za výrazy *pohyb* či *pohybovat* se skrývat i širší pojetí procesu či změny.

Vznik a zánik tedy nejsou počítány mezi druhy pohybu, protože nejsou vůči sobě protivami, nýbrž protiklady. Probíhá zde buď „změna ze záporu v klad, to jest změna z nejsoucnosti v jsoucnost, která se nazývá vznik, nebo změna z kladu v zápor, to jest změna z jsoucnosti v nejsoucnost, která se nazývá zánik. Nejedná se o pohyb,“ neboť zde není zachována jedna konkrétní věc v jednom čase ve skutečnosti, tedy od počátku pohybu do jeho konce (Bruino 1559, 21r – v). V této části se dále Averroes odvolává

¹¹ Srov. též Waterlow (1982, 93 – 158).

¹² Například Waterlow (1982, 96) navrhuje překládat *kinésis* jako proces.

¹³ *Phys.* V, 1, 225a1 – 225b9.

na definici pohybu, která je poskytnutá na začátku třetí knihy *Fyziky* (III, 1, 201a10 – 15), jejíž znění je, že pohyb je uskutečňování toho, co je v možnosti, pokud je to v možnosti.¹⁴ Upozorňuje rovněž na nutnou sounáležitost s časem, který je připojený k procesu uskutečňování, neboť také Aristoteles naznačuje, že „k uskutečňování dochází tehdy, když se něco uskutečňuje, ne dříve a ne později (*Phys.* III 201b5 – 10).“ Při vzniku a zániku ovšem přichází nebo odchází forma bez času, jinými slovy, tento proces postrádá časový průběh. Také i z tohoto důvodu je vzniku a zániku přiřazeno jméno změna, nikoli pohyb, který závisí na časovosti. Jedaja ve svém komentáři až doposud postupuje v Averroesových šlépějích, cituje jeho text a vysvětluje diskutovaná témata ve větších podrobnostech, usiluje tak o maximální možnou srozumitelnost výkladu. Tuto část pak uzavírá slovy, že „každý pohyb je změnou, ale ne každá změna je pohybem (MS Parma 2612, 91r),“¹⁵ čímž potvrzuje nadřazenost pojmu změny vůči pohybu.

Poté však Jedaja zanechává Averroesův komentář za sebou a otevírá svou vlastní diskuzi, vůbec první v rámci páté kapitoly, kterou zahajuje slovy „Řekl Jedaja“ ve snaze rozlišit svůj vlastní výklad od parafráze. Rozprostírá se zhruba na sedmi stranách manuskriptu, čímž se stává nejrozsáhlejším Jedajovým exkurzem celé páté kapitoly.¹⁶ Zahajuje ji letným pozastavením se nad existencí dvou textových variant Averroesova komentáře, které se k němu náhodně dostaly, nicméně tuto záležitost uzavírá s tím, že na významu textu se mírná odlišnost ve formulaci nepodepisuje. Dojem však na něm zanechává zmínka o formě nemající žádné tělesné proporce, která vzniká, popřípadě zaniká, bez časovosti.

III. Jedajův exkurz: vznik, zánik a mísení

Jedaja v rané fázi svého výkladu dospívá k problému „výskytu odlišných forem podle rozdílných předpokladů v subjektu (substrátu) vzhledem k uspořádání (*harkava*) a smísení (*hitmazgut*) nositelů primárních vlastností (MS Parma 2612, 91v).“¹⁷ Na tomto místě je poprvé použito slovo obsahující kořen m-z-g, které je výjimečné v tom, že se v hebrejském překladu páté kapitoly Averroesova epitomé nevyskytuje ani jedinkrát, zatímco v páté kapitole Jedajova komentáře je přítomno celkem dvacet tři slov, jejichž základem je tento kořen, z toho třináct je zahrnuto přímo v tomto odděleném výkladu. Jak se zdá, náš autor se tu pokouší vnést téma, které přesahuje hranice

¹⁴ Srov. též Fakhry (2001, 49).

¹⁵ Citace z tohoto manuskriptu jsou mým překladem z hebrejštiny.

¹⁶ Jedajova pátá kapitola se celkově rozkládá na 60 stranách manuskriptu, čímž značně přesahuje kapacitu páté kapitoly Averroesova krátkého komentáře, jenž jí byl předlohou; tam nacházíme celkem 10 stran tištěného textu. To poukazuje na míru vlastního filosofického myšlení, kterým Jedaja původní text obohatil.

¹⁷ Elementární vlastnosti jsou: horký, studený, vlhký a suchý.

Averroesovy parafráze, a inspirovala jej k tomu právě zmínka o netělesné formě, která není nikterak provázaná s časem.

Kořen m-z-g nejčastěji nalezneme ve tvaru podstatného jména *mezeg*, případně slovesného tvaru *himazeg*. Do hebrejské filosofické terminologie pronikl ve 12. století, podobně jako množství jiných filosofických termínů, z arabštiny pro její příbuznost s hebrejštinou. Používá jej Šmuel Ibn Tibbon ve svém překladu Maimonidova *More nevuchim* (Průvodce tápajících), který byl dokončen v roce 1190.¹⁸ Arabské podstatné jméno *maziz* vychází ze slovesného tvaru *mizáz*. Existuje však určitý nesoulad v užívání hebrejského ekvivalentu tohoto termínu ve zpracování různých středověkých překladatelů. Někteří z nich, například Šmuel Ibn Tibbon, chápou *mezeg* jako směr čtyř základních prvků v nějakém substrátu v určitém poměru. Jiní, mezi nimi Moše Ibn Tibbon, jej naopak považují za vlastnost člověka ve smyslu temperamentu, který je určen zvláštním poměrem tělesných tekutin, což odpovídá Galénovu termínu *krasis*. Jedajovo použití termínu *mezeg* má blíže k první verzi významu.

Slovo *mezeg* v Jedajově výkladu se vztahuje k aristotelskému termínu *mixis*, který se nicméně nevyskytuje v žádné z diskuzí v rámci *Fyziky*. Téma mísení je možno nalézt v jiném Aristotelově spisu, a sice *O vzniku a zániku*. Zde dokonce tento proces figuruje ve výčtu změn.¹⁹ To, že ho Aristoteles ve *Fyzice*, přestože se zde častokrát vrací k tématu změny a jejím různým druhům, zcela opomíjí, souvisí podle Frede (2004, 290) nejspíše s tím, že se *mixis* vztahuje k procesům na elementární úrovni a vznik složitějších sloučenin, jež jsou konečným důsledkem změn nastíněných ve *Fyzice*, by se velice těžko vysvětloval pomocí mísení primárních elementů, respektive elementárních vlastností. Je známo, že Jedaja sepsal rovněž komentář právě ke spisu *O vzniku a zániku*, proto není překvapující, že témata, jako je mísení, jsou reflektována i v jeho komentáři k *Fyzice* na místech, kde se mu zdá vhodné jimi osvětlit některé těžkopádné formulace.

Mixis lze ve zkratce, na základě Aristotelova spisu, charakterizovat jako kvalitativní změnu, která ústí ve vznik prostředních vlastností, například vlažný jako prostřední vlastnost horkého a studeného. Dvě protivné vlastnosti se mísí dohromady, jedna v roli aktivního a druhá pasivního činitele v závislosti na tom, ke kterému z krajních konců se základní poměr vychyluje. Zároveň není možné, aby tento proces vyústil v zánik jedné z kvalit, obě zůstávají vždy zachovány ať už ve větší nebo menší míře. Pokud by byl tento předpoklad porušen, už by se nejednalo o kvalitativní změnu, ale o změnu ve smyslu vzniku či zániku.²⁰

¹⁸ Jeho překlad doprovází rovněž hebrejský terminologický slovník nazvaný *Peruš ha-milot ha-zarot* (Komentář k cizím slovům), což poukazuje na počáteční těžkosti v přijímání nových filosofických termínů, které se musely do jazyka teprve integrovat a nebyly běžně známé.

¹⁹ GC II, 1, 328b26 – 30.

²⁰ Srov. též Frede (2004, 301).

Podle Aristotela vyžaduje každá změna určitý podklad, na kterém může proběhnout, neboť ve *Fyzice* (V, 2, 226a10 – 15) sám odmítá, že by substancí byla změna samotná.²¹ Ve *Vzniku a zániku* si Aristoteles několikrát pokládá otázku, na čem změna probíhá. Z hlediska vzniku a zániku změna probíhá se vši určitostí na substrátu, avšak pokud jde o kvalitativní změnu, je jeho postoj poněkud nejednoznačný. V šesté kapitole tvrdí (*GC* I, 6, 322b17 – 19), že změna probíhá na substrátu, kdežto v sedmé kapitole²² naopak rozvažuje (*GC* I, 7, 323b15 – 19), že v některých případech se změna vztahuje k substrátu a v jiných zase k akcidentům. Naproti tomu, Averroes se jednoznačně přiklání k tomu, že substrát je nutným nositelem změny, bez něj by změna nemohla vůbec proběhnout,²³ „neboť protivná [vlastnost] by nemohla nabýt [vlastnosti, která je] její protivou. Proto se nestane teplé studeným a studené teplým, nýbrž jejich substrát je ten, který se stane teplým poté, co byl studeným, a studeným poté, co byl teplým“ (Kurland 1958, 108).²⁴ Samotný Jedaja se ve svém komentáři ubírá podobným směrem jako Averroes.

Pro Jedaju (MS Parma 2612, 91v – 92v) je *mezeg* jakýmsi ekvivalentem substrátu nesoucího formu, jinými slovy, *mezeg* je nezbytnou tělesnou podmínkou pro přijetí a udržení netělesné formy. Nicméně, pro to, aby byl schopen formu nést, je vyžadováno, aby byla zachována určitá rovnováha mezi krajními vlastnostmi. Problém nastane, když se střední vlastnost začne nachylovat k jedné z krajních vlastností, z nichž je namíchána. K tomu dochází v případě, když kupříkladu kůzle onemocní, potom se vlastnost substrátu vychýlí z rovnovážné vlnosti směrem k přílišnému horku nebo naopak přílišnému chladu. Doposud je tento proces v mezích kvalitativní změny, pro kterou je, stejně jako u Averroesa, substrát nutným předpokladem, a která probíhá v čase. Pokud zesílí původní přirozenost zvířete a *mezeg* dospěje ke svému obvyklému poměru, který byl vyměřen speciálně pro něj, neboť každému subjektu je vlastní jiné uspořádání, tu se kůzle uzdraví a forma v něm zůstane zachována. Když se jeho vlastnost nepřestane vychylovat směrem k některému z extrémů a přesáhne určitou možnou hranici, která způsobí rozpad jeho rovnováhy, tu dosáhne kůzle zániku a jeho forma jakožto forma živého kůzlete se rozpadne a nahradí ji forma mrtvého těla. Okamžik zániku není vyměřen časem, naopak zánik kůzlete a vznik mrtvého těla se udává v jednom bodě v čase. Od vzniku mrtvého těla je opět zahájen

²¹ Srov. též Bostock (1996, 47 – 50).

²² K substrátu se vztahuje, pokud mluvíme například o člověku, že se uzdravil nebo se stal horkým nebo studeným, k akcidentům, pokud mluvíme o tom, že se studené stalo horkým nebo nemocné zdravým.

²³ Otázka, na čem probíhá změna, byla hojně diskutována ve 13. a 14. století; Tomáš Akvinský zastával stejný názor jako Averroes, tedy substrát je nutným předpokladem změny, kdežto Duns Scotus a Gottfried von Fontaine byli opačného názoru, tedy že změna probíhá v akcidentech samotných. Srov. Glasner (1998, 61).

²⁴ Citace z tohoto díla jsou mým překladem z hebrejštiny.

proces kvalitativní změny a začnou sílit vlastnosti, které jsou pro tuto formu vyžadovány, a pohyb změny neustává, až dokud substrát nevysvlékne formu mrtvého těla a neobleče formu prvotních principů. Takto může zůstat dlouhý čas nebo může vstoupit do jiné vznikající věci, ať už podobné předešlému uspořádání nebo zcela odlišné. Poté, co základní elementy dokončí své mísení, získávají homogenní formu. Neustálým účelem vznikání je z hlediska substrátu získávání další a další formy.

Tento řetězec neustálého vznikání a zanikání v rámci jednoho substrátu, který dává vzniknout rozličným formám bytí bez toho, aniž by byl navázán na reálný čas ve fyzickém světě, vykazuje určité přesahy nad rámec standardního aristotelismu. Nelze vyloučit rovněž určitý vliv novoplatonismu, zvláště když uvážíme, že Jedaja vycházel z Averroesovy parafráze Aristotela. Mezi arabsky mluvícími filozofy měl totiž značný vliv spis, který byl znám pod názvem *Aristotelova teologie*,²⁵ přestože jeho obsahem nebylo Aristotelovo učení, leč parafráze několika částí z Plótínových *Ennead*. Velkou motivací těchto filozofů, jejichž východiskem byla islámská teologie, bylo smíření doktríny monoteistického náboženství s aristotelickou filosofií. S takovou pohnutkou nabízela novoplatónská filosofie pomocnou ruku, obzvláště pak emanační teorie, s níž bylo možno propojit božský původ fyzického světa.

Pokud procházíme Jedajovými spisy, žádný explicitní výraz vztahující se k procesu emanace nenajdeme. Na několika málo místech však Jedaja odkazuje na božský element v rámci probíhajících přirozených procesů. V páté kapitole svého komentáře k *Fyzice* zmiňuje (MS Parma 2612, 93v), že poté, co vzniklo nové bytí v řetězci vznikání a zanikání, a přijalo svou další formu, je nezbytným garantem tohoto procesu *božský kruh* (ha-sivuv ha-elohi), který obklopuje neustále se pohybující a měnící se vlastnosti, z nichž se skládá tato forma. V Averroesově komentáři se nicméně zmíněné slovní spojení nenachází v žádné z kapitol, prostor je zde věnován pouze obecné diskuzi pohybování se v *kruhu* (be-sivuv) u věcí či u nebeských těles. Jedajova diskuze tohoto tématu tedy odkrývá jeho vlastní myšlenky, které mohly být ovlivněny studiem jiných, na Aristotelovi či Averroesovi nezávislých, pramenů.

IV. Jedaja a teorie emergence

V současné filozofii a přírodních vědách najdeme myšlenkový proud zvaný emergentismus,²⁶ jehož zárodky je možno hledat už v Aristotelově učení o možnosti a skutečnosti v rámci bytí. Podle teorie emergence, tak jak ji chápeme v současném smyslu slova, vznikají vlastnosti vyššího řádu, nebo spíše „se vynořují“, na základě vlastností

²⁵ Kupříkladu Alfarabi jej cituje ve svém díle a Avicenna k němu dokonce napsal komentář. Také Averroes s ním tím pádem musel být obeznámen vzhledem k tomu, že znal dílo svých předchůdců. Srov. Davidson (1992, 8).

²⁶ Pro detailnější studium a historický vývoj srovnej Clayton, Davies (2006).

nižšího řádu, přičemž tyto vyšší vlastnosti nelze v žádném případě redukovat na nižší vlastnosti samotné. Zpravidla se rozlišuje mezi dvěma typy, slabým a silným emergentismem (Clayton, Davies 2006, 7 – 8). V rámci slabého emergentismu se má za to, že vlastnosti vyššího řádu mohou být způsobeny vlastnostmi nižšího řádu, jak k tomu dochází, je však mimo meze našeho chápání. Silný emergentismus naopak žádný kauzální vztah nepředpokládá. Teorii emergence lze najít v různých vědních disciplínách. V každé z nich je důraz kladen na vlastní předmět bádání dané disciplíny, například v kognitivních vědách je touto logikou možno nahlížet na vědomí jako na vynořivší se kvalitu mozku, v přírodovědě zase můžeme život považovat za vlastnost, která se vynořila na základě určitých chemických reakcí.

Náznaky pojetí emergence je překvapivě možno najít i v některých myšlenkách Jedaji ha-Pniniho, konkrétně když popisuje vztah mezi nositelem vlastností, *substrátem* (mezeg), a substanciální formou. Ve svém dopise adresovaném Levimu ben Geršomovi, který je znám pod názvem *Ktav ha-hit'acmut*, otevírá Jedaja téma opačných vlastností, které popisuje na základě aristotelské fyziky. Jak již bylo zmíněno, židovští filosofové působící v oblasti západní Evropy ovšem neznali původní Aristotelův text, a vycházeli tak z Averroesových komentářů k tomuto dílu.

Aristoteles ve své *Fyzice* jmenuje jako nejjednodušší tělesa čtyři elementy.²⁷ V druhé knize *O vzniku a zániku* předkládá otázku principů, z nichž vycházejí jednotlivá tělesa, a stanovuje, že všemu předchází prvotní princip, jenž je substrátem, na kterém probíhají změny. Na jeho základu potom mohou působit čtyři primární vlastnosti, jež vytvářejí čtyři dvojice protiv, a řádově až za nimi následují čtyři elementy, které jsou již složenými tělesy.²⁸ Aristoteles ve svém výčtu primárních vlastností navrhuje dvojici lehkost-těžkost z toho důvodu, že nejsou součástí ani činnosti, ani trpnosti.

Jedaja na rozdíl od něj zastává poněkud odlišný názor na to, které vlastnosti spadají do primárních. Nejen že sem náleží suchost a vlhkost, horkost a studenost, ale nevylučuje ani lehkost a těžkost. Jak prezentuje Glasner (1998, 74), sám Averroes, jehož krátký komentář ke *Vzniku a zániku* měl Jedaja k dispozici, tyto vlastnosti řadí mezi elementární formy, přičemž se záhy vynořuje dilema, neboť žádná z těchto dvou vlastností nenáleží do činnosti ani trpnosti, kvůli čemuž mají být lehkost a těžkost vyloučeny. Jedaja ve svém spise *Ktav ha-hit'acmut*²⁹ tento rozpor řeší tak, že všechny

²⁷ Shrnutí tohoto tématu nabízí Furth (2007, 76).

²⁸ Furth (2007, 77 – 78) předkládá rovněž otázku minimálního množství jednoty, která se vztahuje k problému stejnosti / různorodosti jednotlivých těles. Každá část, která by byla vyňata z daného exempláře, například z vody, je stejného složení jako celek. Jednotlivé části celku jsou tedy homogenní. Zde se nabízí konfrontace s teorií emergence. V rámci této teorie se má za to, že nelze vyvodit vlastnosti celku na základě zkoumání minimálních částí, například vlastnosti vody jakožto sloučeniny molekul vodíku a kyslíku nelze vyvodit na základě zkoumání jediné molekuly.

²⁹ Tento spis byl editován Glasner a je obsažen v její monografii (1998, 167 – 214).

zmíněné vlastnosti rozdělují do dvou různých skupin. Zatímco čtyři primární vlastnosti jsou podle něj vázány na substrát, lehkost a těžkost naopak na elementární formu, a tak, přestože se od sebe liší v závislosti na tom, k čemu se pojí, všech šest vlastností je považováno za základní.

Ze všech těchto primárních protilehlých vlastností, jimiž jsou lehkost a těžkost, suchost a vlhkost, horkost a studenost, se „vynořují“ všechny ostatní, komplikovanější, vlastnosti, například z lehkosti a těžkosti vycházejí vlastnosti jako je rychlost a pomalost. Východiskem různých charakterových rysů, které se projevují u lidského jedince, jsou rovněž různé kombinace vzájemně působících prvotních vlastností. Pokud například v člověku převažuje od jeho přirozenosti těžkost, promítají se v něm vlastnosti jako lenost, bojácnost, smutek. Naopak, pokud jsou dominantní horkost a vlhkost, vynořují se v něm vlastnosti jako pilnost, štědrost, statečnost a jim podobné (*Ktav ha 'hit 'acmut*, § 79).³⁰ *Mezeg*, jehož můžeme charakterizovat jako substrát, který nese primární vlastnosti, zaujímá roli garanta také všech sekundárních vlastností, neboť bez jeho nosné funkce by se tyto vlastnosti neměly na čem vynořit.

V souvislosti s tím, že rozlišujeme mezi dvěma různými teoriemi emergence, nezbyvá než položit si otázku, který z nich je možno Jedajovi přisoudit. Když nahlédneme do jeho komentáře k *Epitomé Fyziky*, vynoří se v něm tato myšlenka: „Neboť všechny tyto záležitosti přírody jsou vysvětleny před tváří přírody a ta je tou, která je řídí, ať už to poznáme nebo je nám v tom zabráněno (MS Parma 2612, 91v)“. To souzní s typem slabého emergentismu, který předpokládá nějaký kauzální vztah mezi vlastnostmi nižšího a vyššího řádu, který nicméně náš rozum nedokáže obsáhnout.

Závěr

Záměrem tohoto článku bylo přiblížit specifickou odnož středověkého aristotelismu nazývanou židovský averroismus a odhalit její jedinečnost na příkladu jednoho z jejích raných představitelů, jímž byl Jedaja ha-Pnini. Přestože jeho osobnost zůstává zahalena závojem minulosti a i přes vyvinutou snahu se dozvídáme jen málo o jeho životě, z jeho písemného odkazu, minimálně z té části, co zůstala uchována až do dnešních dnů, se vynořuje jeho obraz jakožto usilovného aristotelského komentátora, ale rovněž originálního filosofického myslitele. Z hlediska jeho tvorby vztahující se k Averroesovým spisům je nám k dispozici pouze jediný spis, a to komentář k *Epitomé Fyziky*. Ten je navíc dostupný pouze ve formě nezeditovaného rukopisu. Aristotelské, respektive averroistické myšlenky jsou nicméně reflektovány i v jeho ostatních spisech, které byly již do značné míry zpracovány Pinesem a Glasner.

³⁰ Tento paragraf se v monografii Glasner nachází na stranách 203 – 204.

Představila jsem rovněž specifický termín *mezeg*, jenž je v Jedajově pojetí substrátem, jakož i místem, v němž probíhá změna, přičemž v této otázce se nikterak nerozchází s Averroesem. Naproti tomu, sám Aristoteles ve věci podkladu změny zaujímá ne zcela jednoznačný postoj. V Jedajově pojetí je možno substrát, respektive *mezeg*, charakterizovat jako nutnou tělesnou podmínku netělesné formy. Aby ji však byl schopen nést, musí si tento substrát udržet určitou rovnováhu, tedy adekvátní prostřední vlastnost mezi dvěma krajními protívami. Pokud v tomto neobstojí, rovnováha se vychýlí a *mezeg* již není schopen konkrétní formu nést, ta potom zaniká a nahrazuje ji jiná forma, přičemž *mezeg* samotný, ač degradován do podoby elementárních vlastností, zůstává zachován až do dalšího spojení s novou formou.

Zajímavým rozměrem obou druhů změn, tedy akcidentální a substanciální změny, které probíhají na substrátu, je jejich odlišná časová perspektiva. Zatímco akcidentální změna probíhá v čase, neboť se jedná o pohyb a pohyb je podle Aristotela vždy vyměřen časem a stejně tak čas je vyměřen pohybem, „poněvadž obojí se navzájem určuje,“³¹ substanciální změna, jinými slovy vznik a zánik, se udává v jediném bodě v čase, tedy okamžiku, který nelze vyměřit na časové ose, neboť běžné pojmání času přesahuje. Vstup a vyjití netělesné formy dovnitř a ven z tělesného substrátu je jakousi nadpřirozenou záležitostí, která překračuje rámec aristotelského učení. Nelze vyloučit, že Jedaja znal, ať už vědomě či nevědomě, učení novoplatonismu, jehož proniknutí do arabské verze aristotelismu, z níž on sám prostřednictvím Averroesových komentářů vycházel, není nic překvapivého, pokud vezmeme v úvahu spis zvaný *Aristotelova teologie*, jehož autorství bylo připisováno Aristotelovi, který nicméně obsahoval parafráze z Plótínových *Ennead*.

V neposlední řadě je možno Jedaju označit za zastánce slabého emergentismu co do moderního slova smyslu. Všechny letmé náznaky, které se vztahují k síle přesahující hranice přirozeného světa podléhajícího zániku, ať už ji nazývá *božský kruh* nebo *Příroda* s velkým „P“, dokazují, že Jedaja si je vědom toho, že existuje určitý kauzální vztah mezi světem postižitelným smysly a tím, co udává řád a pravidla tomuto světu, nicméně jej převyšuje natolik, že lidský rozum nedokáže tento vztah pochopit.

Literatura

- BEDERSI, J.: *Peruš al Kicur Ibn Rušd al Sefer ha-šma ha-tiv'i šel Aristo*. MS 2612, De Rossi 1399, Bibliotheca Palatina, Parma, Italy.
- BOSTOCK, D. (1996): Introduction. In: *Aristotle, Physics*. Transl. R. Waterfield. New York: Oxford University Press.
- BOSTOCK D. (2006): *Space, Time, Matter and Form: Essays on Aristotle's Physics*. New York: Oxford University Press.
- BRUINO, A. (1559): *Kicurej Ibn Rušd*. Riva di Trento, Italy.

³¹ *Phys.* IV, 12, 220b15 – 18.

- CLAYTON, P., DAVIES, P. (2006): *The Re-Emergence of Emergence: The Emergentist Hypothesis from Science to Religion*. New York: Oxford University Press.
- DAVIDSON, H. A. (1992): *Alfarabi, Avicenna, and Averroes, on Intellect*. New York: Oxford University Press.
- FAKHRY, M. (2001): The Physical Structure of the Universe. In: *Averroes: His Life, Works and Influence*. Oxford: One World.
- FREDE, D. (2004): On Generation and Corruption I.10. On Mixture and Mixables. In: de Haas, F. – Mansfeld, J. (eds.): *Aristotle, On Generation and Corruption, Book I. Symposium Aristotelicum*. Oxford: Clarendon Press, 289 – 314.
- FURTH, M. (2007): *Substance, Form, and Psyche: An Aristotelian Metaphysics*. New York: Cambridge University Press.
- GLASNER, R. (1995): Levi ben Gershom and the Study of Ibn Rushd in the Fourteenth Century. *Jewish Quarterly Review*, 86 (1/2), 51 – 90. DOI: <https://doi.org/10.2307/1454822>
- GLASNER, R. (1998): *Viku'ach mada'i filosofi be-me'a ha-arba'esre. Ha-ma'amar be-hafchej ha-mahalach ve-ketav ha-hit'acmut le-Jedaja ha-Pnini*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies.
- GLASNER, R. (2012): The Evolution of the Genre of the Philosophical-Scientific Commentary: Hebrew Supercommentaries on Aristotle's *Physics*. In: Freudenthal, G. (ed.): *Science in Medieval Jewish Cultures*. New York: Cambridge University Press.
- JUDSON, L. (1995): *Aristotle's Physics: A Collection of Essays*. New York: Oxford University Press.
- KURLAND, S. (1958): *Averrois Cordubensis: Commentarium medium et epitome in Aristotelis De generatione et corruptione libros*. Cambridge: The Medieval Academy of America.
- LANG, H. S. (1998): *The Order of Nature in Aristotle's Physics*. New York: Cambridge University Press.
- NEUBAUER, A. (1890): Yedaya De Béziens. In: *Revue des études juives*, 20, 244 – 245.
- REZEK, P. (2010): *Aristoteles, Fyzika*. Transl. A. Kříž. Praha: Rezek.
- SAPERSTEIN, M. (1979): R. Isaac b. Yedaya. A Forgotten Commentator of the Aggada. In: *Revue des études juives*, 138, 17 – 45.
- STERN, G. (2003): Philosophy in Southern France. Controversy Over Philosophic Study and the Influence of Averroes upon Jewish Thought. In: Frank, D. H. – Leaman, O. (eds.): *Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*. New York: Cambridge University Press, 281 – 297.
- URMSON, J. O. (2013): Introduction. In: Sorabji, R. (ed.): *Simplicius: On Aristotle's Physics 5*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury.
- WATERLOW, S. (1982): *Nature, Change, and Agency in Aristotle's Physics*. Oxford: Clarendon Press.
- WILLIAMS, C. F. J. (1982): *Aristotle's De Generatione et Corruptione*. Oxford: Clarendon Press.

Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2021_006).

Hana Budíková
 Univerzita Palackého v Olomouci
 Filozofická fakulta
 Katedra filozofie
 Křížkovského 12
 779 00 Olomouc
 Česká republika
 e-mail: hana.budikova@upol.cz
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2812-7436>